

ZÁRÓJELENTÉS

2013 szeptember elsejével indult A XVIII. századi irodalom stílustörténeti alapfogalmairól című pályázatomban, amelyet eredetileg két évre terveztem, így is kaptam meg rá az OTKA támogatását. A rövid időtáv magyarázata az, hogy az elmúlt évek során két nagyobb munkám részleteiben (A felvilágosodás korának magyar irodalma, 1998, harmadik kiadás terjedelmes zárófejezete, a Kitekintés csak erről a kérdéstről szól, de foglalkozom vele A legnagyobb pennaháború, Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés, 2010, Bevezetésében is) írok róla, úgy gondoltam, hogy sikerült megvilágítanom a problémakör lényegesebb vonatkozásait. Amikor azonban a pályamunka részletes kidolgozásához fogtam, elég hamar rájöttem, hogy megoldásaim tetszetősek voltak ugyan, de felületesek, s nem állták ki az alaposabb vizsgálat próbáját. Ezért kérnem kellett a pályázat idejének meghosszabbítását. Erre 2015 szeptember elsejével kaptam meg az engedélyt. Az előző beszámolóban felvázolt elgondolásaimon már nem kellett nagyon sokat változtatnom (bár néha egy aprónak látszó korrekcióról kiderül: a következményeket illetően szó sincs apróságról), az igazán nagy problémát a hiányok pótlása jelentette – ezek a hiányok ráadásul korábban fel sem merültek: nem láttam azt, hogy még feladatok várnak rám. Most már elmondhatom, hogy gondolatilag az egészet minden jel szerint megoldottam, a részleteket kell kidolgozni. Ez sem kevés, főleg azért, mert időnként nagyon is torlódik az anyag.

Egy szó, mint száz: ezt a zárójelentést úgy írom, hogy a munkán még bizonyosan hónapokig kell még dolgoznom.

Most röviden összefoglalnám az egész gondolamenetét, utalok a fontosabb korrekciókra, amiket közben elvégeztem. Nem beszélnék a korábban már vázolt (és megoldott) részletek mindegyikéről. Az egész elgondolásról kell tehát feltétlenül szólnom, voltaképpen az elképzelés legtágabb kereteiről, ahonnan indult annak idején a gondolatmenet. A felvilágosodás fogalmától kell elindulni, hiszen ebben az összefüggésben más vonatkozások tűnnek elő, mint máshonnan nézve. A felvilágosodást – már a Bevezetésben utaltam rá – a korszak egészét meghatározó fogalomként fogom fel, olyanfajta művelődéstörténeti periódusként, mint a barokkot, de rögtön hozzá kell tenni: csak olyasfajtanak, de nem olyannak. Elsősorban talán abban különbözik tőle, hogy olyan markánsan eltérő stílustörténeti jelenségek figyelhetők meg benne, mint a rokokó, az érzelmesség, a „preromantika” és a neoklasszicizmus – e belső tagoltsághoz képest a barokk minden interpretációban egységes képet mutat. Az szóban forgó, mintegy másfél évszázad során feltűnő jelenségeket egységes modell keretében (ez egyre erősebb meggyőződésemmé vált) csak a felvilágosodás alapzatán lehet bemutatni, amelyet részben társadalomtörténeti, részben (és főleg) eszmetörténeti vonatkozásai felől lehet megközelíteni. De rögtön következik egy másik s voltaképpen ugyancsak szerkezeti eltérés: a felvilágosodásnak nincs külön stílusa, általában a humanista tradíciótól és a XVII. századtól örökölt hagyomány nyelvén (és általában: műfajait követve) szólal meg, de – voltaképpen erről szól ez a munka – a korszakon belül bizonyos társadalmi és eszmetörténeti konstellációkban létrejönnek olyan helyzetek, ahol stílussteremtő erők születnek és nyilatkoznak meg. Az így születő stílusokat azonban nem lehet önálló irányzatokként kezelni, de nem lehet azonos szerkezetű jelenségekként sem, hiszen egészen más módokon létezhetnek, az élet egészen különböző területeinek ábrázolásában érvényesülnek, más a terjedelmük, nem feltétlenül időrendben követik egymást (sőt), esetleg könnyen és természetesen váltakozhatnak, bukkannak fel vagy vonulnak háttérbe egy-egy életművön belül is. Ez bonyolultan hangzik, a kifejtés során azonban eloszlanak a bonyodalmak. S még egy igen fontos tétel: a felvilágosodásnak (mint

említettem) nincs külön stílusa, viszont a felvilágosodáshoz tartoznak olyan eszmék, amelyek nem tartoznak egyik stílustörténeti jelenséghez sem. Egy példa: Voltaire Mondain-verseit fel lehet fogni a rokokó világának részeként, de a rokokóról aligha alakítható ki olyan modell, amelybe be lehetne illeszteni Bernard de Mandeville Méhek meséje című művét, noha Voltaire verseinek ez volt az ötletadó műve.

Onnan kell tehát kiindulni, ami biztosnak látszik s itt a mindig szem előtt tartandó bizonytalan (túl általános) társadalomtörténeti vonatkozásokkal szemben eszmetörténet látszott a biztosabb alapnak. Erről már írtam korábbi beszámolóimban, felsoroltam azt az öt témát vagy gondolatkört, amelyeket célszerű közelebről is megvizsgálni. Ezeknek az eszméknek a kiválasztásában természetesen nem reméltem, hogy itt megragadtuk a felvilágosodás egészének gondolati hátterét (ez nagyon kockázatos lenne egy nagyobb vállalkozás esetében is), de bizonyos, olyan eszméket (gondolatköröket) vettünk szemügyre, amelyek nagy érdeklődést váltottak ki a század emberei körében. Szívesen mondanánk, hogy a legnagyobb érdeklődést, de ebben sem lehetünk teljesen biztosak, azt állíthatjuk, hogy a tárgyalt öt téma különböző irányokba sugárzott ki, s különböző módokon, de valóban sok embert érdekelt Európában. Ennek egyik bizonyítéka – még ha meglepően is hangzik – a magyar visszhang erőteljes szólama: ha valamely eszme (és itt több eszmére kell gondolnunk) behatol egy távoli, elszigetelt és megosztott, nyelvileg az európai nyelvektől teljesen különálló nemzet művelt rétegeinek érdeklődési körébe, az bizonyosan árulkodik a szóban forgó eszme (gondolatkör) átütő erejéről. Az elkészült részekben részletesebben is kifejtettem, amiről az eddigi beszámolómban is utaltam: az öt téma (eszme, gondolatkör) eredetének és terjedési módjait látva megerősödhet bennünk a szakirodalom egy részének az állítása: a felvilágosodás valóban egységesen európai jelenség, viszont legalább annyira feltűnő (s ez a tapasztalat már eltér a szakirodalom sztenderdjétől) az egyes országok által játszott szerepek látványos elkülönülése. A felvázolt témák eredete és terjedése általánosabb érvényű információkat is magába rejt.

A tabló első tanulsága hogy a főszerepet – hagyományos ismereteinknek megfelelően – nem a XVII, hanem a XVIII. századi események s ezen belül is az angolok és a franciák játszották, még ha egészen más szerepekről van is szó. Az öt téma közül három (a „deizmus”, az antropológia és a luxus apológiája) angol eredetű, egy (a „spinozizmus”) az Egyesült Tartományokból és a XVII. századból származik s csak a tolerancia tekinthető franciának, a hugenotta Pierre Bayle munkái és Voltaire Henriade-ja, több színdarabja, különféle értekezései és röpiratai valamint olyan harcok által, mint ami pl. a Callas ügy körül kibontakozott. Igaz ugyan, hogy a század közepe után a német művelődés a nyelvi-kulturális nemzet fogalmának erőteljes képviselőjével mély hatást gyakorol majd Európa bizonyos országaiban s az is igaz, hogy az angol jelenlét súlyát már tényezők is növelik, mégis: az eszmetörténeti áttekintés nyomán levonható egyik legfontosabb tanulságot abban kell látnunk, hogy a francia kulturális életnek az európai XVIII. század arculatának alakításában döntő szerepe van. Erre a szövegben több helyen és több vonatkozásban is kitérek, nagyon sok jel utal arra, hogy a francia kulturális élet igen erős integratív erővel rendelkezett, állandóan felfokozott izgalmi állapotban élt s minden érdekelte, ami valamilyen irányba segített eldönteni a nyitott kérdéseket. Az eszmetörténeti fejezetek erre számos példát mutatnak, most egyet idéznék: Alexander Pope művét – például – szenvedélyes érdeklődés fogadta itt, 1733 és 1771 között hat (!) fordítás készült el belőle s némelyik a szerencsésebb fordítások közül több kiadásban is elkelt. Jegyezzük meg azt is, hogy a francia szakirodalom szerint az Essay on Man a harcos deizmus zászlóvivője lett francia földön, ami hazájában nem igazán merült fel vele kapcsolatban.

A francia művelődés kivételes jelentőségét főleg két feltétel biztosította. Az egyik – amelyről a tanulmányban természetesen bőven esik szó, s amelyre az imént utaltunk – a francia szellemi élet folyamatos izgatottsága, és az ebből következő nyitottság: itt a jelek

szerint minden eszmére szükség volt. Ez alapozta meg az integratív jelleget. A másik feltétel ettől teljesen független s ahhoz járult hozzá, hogy mindaz, ami ennek az intellektuális feszültségnek a termékeként létrejött, különböző módon, de kisugározzon az európai országokra. Ez a francia nyelv széles körű európai elterjedtsége. Erre egy önálló kis fejezetben kell kitérni, hiszen a tények még a viszonylag tájékozott olvasót is megdöbbenítik, s a francia nyelv (hogy a szakirodalom szavát használjuk) „csaknem általános” ismertsége valóban alapvetően járul hozzá a XVIII. század arculatának kialakulásához. A részletekre ebben a beszámolóban nyilván nem lehet kitérni, egy dologra azért utalnék, nevezetesen: a vallási ellentétektől sújtott francia állam volt az első Európában, amely – a feszültségeket ellensúlyozandó – már az 1630-as években létrehozta a francia akadémiát, amelynek fő feladata a francia nyelv művelése volt. Ez azt jelentette, hogy a rendi államon belül megerősödtek és komoly tényezővé váltak a nyelvi-kulturális nemzetfogalom struktúrái. Ez lényeges hozzájárulás volt ahhoz, hogy – miközben a francia királyságban a francia nyelv helyzete nem volt igazán stabil – a francia nyelv hosszú időre tényleg meghódítsa Európát.

A francia nyelv elterjedtsége, „csaknem általános” használata az európai elit körében önmagában természetesen csak szükséges, de nem elégséges feltétel volt ahhoz, hogy a francia szellemi élet széleskörű befolyásra tegyen szert Európában. Itt meghatározó tényezőnek azok az eszmék számíthatnak, amelyek ezen a nyelven terjedtek. Észre kell azonban venni, hogy a bemutatott eszmék nyomán közvetlenül nem tudunk eljutni olyan a konstellációkhoz, amelyek közegében létrejöhetnek stílussteremtő eszmék és helyzetek. A tanulmányban itt olyan elemzés következik, amely az eszmékből kísérel meg olyan általánosabb, de mégis konkrét, néven nevezhető irányokat meghatározni, amelyek talaján már létrejöhettek azok a stílussteremtő erők, amelyekről szó van.

Ha kitekintünk a XVIII. század széles körben érvényesülő gondolati és mentalitástörténeti eseményeire, akkor észre kell vennünk, hogy a tárgyalt eszmék vagy témakörök – közvetlenül vagy közvetetten – két általános érvényű, de a stílustörténet alakulása szempontjából már meghatározó eszmetörténeti tendenciát alapoznak meg.

Itt az eszmék két iránya mutatkozik meg, az e tanulmányban tárgyalt stílustörténeti jelenségeket e két irányból kiindulva közelíthetjük meg.

A. Egyrészt azt a folyamatot támogatják (vagy éppen fejezik ki), amelyet – a korszakról szóló egyik reprezentatív monográfia címét idézve – „az emberi természet rehabilitációjaként” foglalhatunk össze. Itt tulajdonképpen a boldogságról van szó – ez az eszme, amelyről egy ugyancsak nagyszabású, talán már klasszikusnak is nevezhető monográfiája adott mély és frappáns elemzést. A boldogság – az ezen a világon elérhető boldogság – a kor egyik vezéreszméje volt, az evilági élet profán értékei kerülnek előtérbe egyértelműen, esetenként látványosan a vallások által ígért s a túlvilágon realizálódó boldogság ellenében. Engedtessék meg, hogy ebben az összefüggésben egy szerényebb munka tanulságaira hivatkozzam. Az általam készített s több kiadásban megjelent monográfiába kidolgozott modell is megerősíti ezt az állítást, hiszen a magyar művelődésbe a szorosabban vett felvilágosodás három eszmekör révén tört be. A luxus apológiája, az ember testi meghatározottságának tézise és egy új szerelemtan egyaránt ennek a nagy európai tendenciának a részei és egyben megszólaltatói. Ugyanakkor, miközben kiváló tanulmányok sora figyelmeztet: ez tény aligha mellőzhető a század számos jelenségének értelmezése esetében, önmagában lényegében nem magyaráz meg semmit. Erről itt külön nem is ejtenék szót, a dolgozat szövegében részint a rokokóról, részint az érzelmességről szóló fejezetekben tudom részletesebben kifejteni. Néhány fontos mozzanatról természetesen ebben a rövid ismertetésben is szólok.

A **rokokó** az első olyan stílus, amely nem csak összefüggésbe hozható a felvilágosodás korának eseményeivel, de sokáig jelen is van ebben a korban. Jellemző, hogy

első valóban jelentős monográfusa, Fiske Kimball, sokat idézett művében XV. Lajos korának stílusaként szól róla, Jean Sgard újabb munkájában viszont a régens-kor stílusaként emlegeti. Egy pár évtizede megjelent (s akkoriban nagy érdeklődést kiváltó tanulmány), Roger Laufer monográfiája pedig a rokokót egyenesen a felvilágosodás stílusaként tárgyalja. A mi tapasztalataink szerint ez utóbbi elképzelés aligha fogadható el (nem is fogadta el tudomásunk szerint a szakma), viszont bizonyos, hogy valóban igen hosszú ideig kell számolni jelenlétével, hozzávetőleg az 1690-es évektől az 1760 körüli időkig és elsősorban Franciaországban, de természetesen nem csak ott. Megjelenése szociológiai szempontból jól meghatározható: az előkelők (tehetősök) világában születik, elszakíthatatlan kapcsolatban van az ő életmódjukkal, de a születésének feltételei nyilván összefüggésben vannak a művészetek történetének belső eseményeivel. Így aligha mellőzhető az olasz barokk hatásának háttérbe szorulása, a francia képzőművészeti élet intézményesülése (az Akadémia mintájára), a művészeti irányára nagy hatást gyakorló Le Brun halála (1690). Az egész jelenségre azonban a kibontakozás felől célszerű tekinteni, innen különösen jól látszik, hogy a reprezentáció feladatai mellé (de inkább elé) a dekoráció céljai lépnek s a stílus mindvégig kapcsolatban is marad a dekorációval, jellemző, hogy elnevezés kései ugyan, de erre utal: egy díszítő elemből, a kagylót jelentő „rocaille”-ből származik. A rokokó fogalmát ugyan valóban nem lehet leszűkíteni a dekorációra, de azért úgy célszerű felfognunk és értelmeznünk, hogy a mindennapi élet kereteit alkotó – mintegy a közvetlen életkörülményeket alakító – dolgok stílusának a körében marad. Ez az előkelő és igen tehetős emberek privát élete, építkezés, a lakás beosztása, berendezése, öltözet (divat) és így tovább. A modern történettudomány állapította meg, hogy a spanyol örökösödési háború (1702-től) a francia uralkodó és országa számára ugyan – enyhén szólva – nem volt vidám időszak (bár nem is volt tragikus), közben azonban a „nagyvállalkozások” anyagilag igen sikeresek voltak. A szakirodalom ebben a vonatkozásban jó és szemléletes lehetőségeket kínál: Párizs fölénybe kerül Versailles-jal szemben, a Párizsban 1700 és 1730 között épülő lakóházak belső tereinek átalakulása (Fernand Braudel) és így tovább.

Itt adódik azonban egy probléma, amelyet elvileg eldöntöttem, a gyakorlatban azonban nem olyan egyszerű az ügy. A beszámoló elején említettem, hogy célszerű és fontos a felvilágosodás és a stílustörténeti jelenségek körébe utalható tények különválasztása. Ez a probléma itt is felmerül, hiszen pl. a szalonélet jelensége (maga a szalon) beletartozik a rokokó életmód körébe, de – a szakirodalomban éppen ez a kérdés merül fel – vajon hozzátartozik e az, amiről beszélgetnek a szalonban. Úgy gondolom, ez egyáltalán nem dönthető el automatikusan, de általában véve az a szalon, ahol „filozófusok” társalogtak (a társalgás témája) már a felvilágosodás gondolatvilágához tartozik. Ezt a kérdést egyáltalán nem segít eldönteni az a másik szempont, amely éppen a rokokóhoz oly szervesen (mondhatni banálisan) hozzátartozó boldogság problémájára vonatkozik. Itt az egyik legjobb rokokó-monográfia, Philippe Minguet ad megszívlelendő tanácsot: ő úgy véli, hogy a rokokó világában a boldogság mindig „epidermikus,” még akkor is, ha – esetleg – vaskosan erotikus témában jelentkezik. Ezt úgy kell érteni, hogy a boldogság fogalmának itt nincs filozófiai értelemben távlata, azaz: kerüli a konfliktust a tradicionális vallással. Olyan boldogságról van szó, amelyet szívesen „annektál” az egyház is – ez magyarázza, hogy a rokokó építészet talán legszebb alkotásait a XVIII. század első felében, Dél-Németországban építették. Ebbe a sorba illeszkedik (egészen máshonnan véve a példát) a század középső évtizedeiben a magyar Faludi Ferenc költészete is. Innen érthető meg, hogy a rokokónak miért nincs poétikája, ez az alapja egy kiterjedt és színvonalas elméleti irodalomnak, amely teoretikusan is lezárja a kockázatos gondolati távlatokat. Erről meggyőzhetnek bennünket azok a kutatások, amelyek a szegedi bölcsészkar francia tanszékén folynak s olyan kiváló tanulmányköteteket eredményeztek, mint ami a „nem tudom micsoda” eszméjéről szól (s több szerző műve), vagy Bartha Kovács Katalinnak a „csend esztétikájáról” szóló kötete. A rokokóról szóló fejezet

ebben a szellemben készül, több részlete kész van a szövegnek, az egész azonban még nincs, de itt már nem igazán nyugtalankodom: ebben a beállításban – úgy látom – megoldódtak azok a problémák, amelyekre az előző beszámolóba utaltam. Ezek a boldogság problémájával voltak összefüggésben.

Ez az értelmezés jól illeszkedik az **érzelmesség** jelenségének ahhoz a magyarázatához, amelyről már a múltkor bemutattam. Ebben a magyarázatban – emlékeztetőül – két elem volt együtt: az életöröm utáni (esetenként féktelen) vágy, amely az embert a természet részének (s a vak szükségszerűség rabjának) mutatja és az érvényben lévő erkölcsi normákhoz való szenvedélyes ragaszkodás. Három reprezentatív (klasszikus) regény, Rousseau Nouvelle Héloïse, Goethe Werther szenvedései és a magyar Kármán József Fanni hagyományai című műveinek szerkezeti egyezésén mutatom ki a közös elemet: a természet ereje mind a három esetben diadalmasodik, de szó sincs arról, hogy itt valamiféle materialista belátás győzelméről lenne szó. Ebben az esetben Locke nagy ismeretelméleti művének az 1740-es évektől széles körben elterjedt olvasata működik, erről az eszméket bemutató részben szólok s az előző beszámolóban már viszonylag részletes tájékoztatást adtam. Itt egy új antropológia lehetőségéről van szó, erre Voltaire nyomán a kor magyar szerzői közül (Voltaire értelmezése ellenére) többen is rájöttek, így Bessenyei György, a fiatal Kazinczy Ferenc és Csokonai Vitéz Mihály fejezték ki ezt a fogalmak nyelvén.

B. A felvilágosodás sodrában azonban – s erre a kis eszmetörténeti fejezetek közül nem csak az utal, amelyik a „spinozizmusról” szól – olyan eszmék is felmerültek, amelyek a vallásnak, mint közösség-szervező elvnek a lebontásához járultak hozzá. A boldogság mellett ez a másik olyan eszmetörténeti tendencia, amelynek hasonlóan jelentős szerepe volt a XVIII. század stílustörténetének alakulásában. Ennek a színtere elsősorban szintén a francia szellemi élet volt, itt azonban a konzekvenciák elsősorban és közvetlenül nem a stílustörténet, hanem a társadalomra vonatkozó eszmék terepén mutatkoztak meg – a stílustörténeti jelenségeket már az így előállított helyzet kondicionálta. Más európai kultúrákban viszont e hatásnak közvetlenül stílustörténeti következményeivel találkozunk.

Ez az összefoglalás óhatatlanul valamivel hosszabb lesz, mint az előző, már csak azért is, mert szükséges egy rövid kitérével kezdeni. A felvilágosodás előrehaladása – a közvélekedéssel ellentétben – nem azzal a következménnyel járt, hogy az emberek tömegesen vesztették volna el hitüket, noha bizonyos, hogy a laicizálódás és a szekularizáció a kor nagyon lényeges tendenciája volt. Elsősorban a franciáknál. A forradalom kitörését megelőző évtizedek eseményeinek elemzésénél egyszerűen mellőzhetetlen. Ez a folyamat azonban nem tekinthető teljes érvényű, a társadalom egészét átható folyamatnak. Erről már a korábbi fejezetekben szóltam, de utaltam rá a korábbi beszámolóimban is. Most azonban nem csak erről van szó. Korábban idéztem Francois Furet véleményét. Ez a kiváló történész ír arról, hogy az előző században még erőteljesen katolikus Franciaországban a XVIII. században nagyot fordult – legalábbis az elit körében – a közhangulat, amit jól jelez, hogy „A francia felvilágosodás filozófiájának volt egy durván antiklerikális és katolikus ellenes része, amelyhez hasonlót nem találni az európai gondolkodásban.”

Arra a kérdésre adott válasz, hogy miért következtek be a francia kulturális életben ez a jelenség, e tanulmány egyik s legfontosabb állítása. Csak röviden próbálom meg összefoglalni a lényeget. Szó volt róla a korábbi fejezetekben, hogy XIV. Lajos – ha szabad ezzel a kifejezéssel élni – „államosította” a francia katolicizmust, egyrészt függetleníttette Rómától (1682), de bizonyos értelemben eltávolította magától az egyház szervezetéről is: lényeges kérdésekben magának tartotta fenn a döntés jogát. Ezzel – némileg nyersen fogalmazva – erősen korlátozta az Egyházat, hogy önálló hatalmi tényező legyen s beavatkozzon (például) az irodalmi életbe. A valláson alapul az állam identitása, az államot pedig teljes mértékben felügyelete alatt tartja a mélyen vallásos uralkodó, akinek hatalma (vö.

Bossuet alapvető művét) ugyancsak teljes mértékben az Istentől származik. A katolicizmus ügyének az uralkodó egyébként általában véve erőteljes és buzgó képviselője – ezt bizonyítja a nantes-i ediktum visszavonása (1685), amely valószínűleg hibás lépés volt, de (ettől függetlenül) mindenképp azt bizonyítja, hogy milyen elválaszthatatlanul szoros kapcsolat van az állam, a katolikus vallás és az uralkodó között. Ez a szerkezet tökéletesen működött, de ennek az volt a feltétele, hogy nem csak egy valóban mélyen hívő, de elképesztően sokat, rendkívül lelkiismeretesen és sikeresen dolgozó uralkodó álljon az állam élén. Itt most erősen le kell rövidíteni a gondolatmenetet. XIV. Lajos valláspolitikája – *egyébként* – azt mutatja, hogy nem ért véget a katolikus reform (és a barokk) időszaka, a nantes-i ediktum visszavonásának gesztusában is ezt kell látnunk: a Napkirály deklarálja, hogy országának egysége spirituális alapokon áll, ennek lényege pedig a katolicizmus volt. XIV. Lajos tökéletesen működő állam szerkezetét alakította ki. Ennek a szerkezetnek a spirituális alapját a katolicizmus adja, az egyházat viszont az Isten kegyelméből uralkodó király felügyeli, vagyis: egy (vas)kézben lévőknek tekinthető az állam, a katolikus egyház és az uralkodói akarat – s e tényező közül a (világ dolgaiban technokrata) uralkodó akarata az egyedül aktív princípium. Az egyház nem önálló tényező, alá vetve az abszolút uralkodó akaratának. Ez a szerkezet kiválóan működött, a Napkirály uralkodása utolsó két évtizedének áldatlan viszonyai között is, de sokáig jól működött XIV. Lajos halála (1715) után is. A Napkirály halála után azonban – éppen a korábbi aktív princípium hiányában – visszajára fordult a szerkezetben működő erők viszonya. Míg XIV. Lajos hatalma kiterjedt az egyházra is, az ő halála után itt úr maradt s az egyház visszavette azt a hatalmat, amely korábban (szinte természetes módon) az uralkodó kezében volt. Ezzel a XVIII. századi igen jól képzett és igen okos egyház vezetői óvatosan igyekeztek bánni, a Napkirály által létrehívott képletnek (amely szerint az egyház adja az állam identitását), most már nem az uralkodó a fő biztosító, hanem maga az egyház. XV. Lajosnak ez ellen nem volt kifogása. A helyzet a Napkirály korához képest tehát gyökeresen megváltozott, mondhatni visszajára fordult.

Mielőtt folytatnánk ezt a gondolatmenetet, előlegezni kell az európai művelődésben bekövetkező későbbi fejleményeket. A század közép táján ugyanis fordulat következik be, s ez a fordulat elsősorban a felvilágosodás addigi útvonalának megváltozását mutatja. Új tényező jelenik meg a színen s ez mélyen befolyásolja a XVIII. század második felében feléledő Közép és Kelet Európában élő népek kultúráját. Ez a nemzetnek az a fogalma, amelyet kulturális alkotások reprezentálnak (a magyar történettudomány Szűcs Jenő óta nyelvi-kulturális nemzetfogalomról beszél) s amely látványosan jelentkezik be az 1750-es évtized első felében.

Mivel a felvilágosodás (a mi témánk felől tekintve) részben az emberi természet rehabilitációját jelenti, részben pedig a vallásnak, mint közösség-szervező elvnek a lebontását s ezzel: más közösség-szervező elvek előtérbe kerülését, ezzel a fordulattal – mint látni fogjuk – új fázisába lép, miközben változatlanok maradnak a felvilágosodás alapvető tendenciái.

Úgy látszik, mintha a franciák kimaradtak volna ebből a fordulatból. A franciaországi helyzet – a mi szempontunkból – abban különbözött az általános európai helyzettől, hogy itt az egyház hagyományos szerepe erős maradt, sőt, az abszolútizmus átalakulása miatt meg is erősödött. Közben Angliában már modern értelemben is vallásszabadság van, Európa számos államában pedig az abszolútizmus egyre gyakrabban joggal szolgál rá a „felvilágosult” jelzőre. Aligha véletlen, hogy a tolerancia ügye a franciáknál találta meg a legmélyebb és legnagyobb hatású képviselőit Pierre Bayle és Voltaire személyében. A „filozófusok” – sok példa mutatja – valóban kemény küzdelmet vívtak a katolikus egyházzal, de a háttérben ennek a küzdelemnek az igazi célja egy másfajta közösség kialakítása volt, amely nem tűzi ki közvetlen feladatának a francia állam identitásának megváltoztatását, hiszen a katolicizmus – mint kiválóan felépített intézmény – nem is engedte, hogy ez a kérdés így felmerüljön. Mivel

a tradíció (a hagyomány vallása) egyetemes érvényű volt, a francia felvilágosodás válasza is csak egyetemes igényű lehetett. Ennek következményéről már a korábbi beszámolóban említést tettem. A teljes tabló kidolgozása még várat magára, a lényeg azonban megvan. Miközben a francia művelődésben nincs sok nyoma (voltaképpen egyáltalán nincs nyoma) a nemzet kulturális alkotásokban megjelenő fogalmának, de a jóformán csak intoleráns változatában ismert egyház (s a mögötte rejtőzködő abszolútizmus) elleni támadásokkal lényegében párhuzamosan kidolgozzák egy újfajta közösség modelljét. Ennek részleteit valóban itt francia földön dolgozták ki, s bár voltak hozzá angol és amerikai előképek, a forradalom első évében megfogalmazott Emberi és polgári jogok nyilatkozata az európai történelem nagy dokumentuma, Bibó István szerint egyenesen az európai kultúra legnagyobb teljesítménye. Ez a Nyilatkozat három olyan elv alapján alakítja ki a modern demokrácia rendszerét, amelyek a XVIII. század folyamán többnyire éles vitában álltak egymással, a Rousseau által kidolgozott népfeltség elve és az emberi jogok követelése (amelynek Voltaire volt a legnagyobb harcosa) - az eredeti összefüggésükben - valóban nem fértek össze. 1789 augusztusában megszületett Nyilatkozatban természetesen a korábbi konfliktusoknak már nyoma sincs, viszont megvalósítása - a történelemből tudjuk - igencsak vontatott és gyötrelmes folyamat. Itt utaljunk arra, hogy a XVIII. század második felében a francia irodalomban nem születik új stílus, az érzékenység irodalmának egyik reprezentatív alkotása, a Nouvelle Heloise vagy a rokokó irodalomnak jellegzetes munkái az európai sztenderd részei. A forradalom felé haladó francia művészet a neoklasszicizmus körébe tartozik, mint azt a kor egyik reprezentatív festőjének, Jacques Louis Dávidnak az életműve és pályája igazolja, amely azonban már korábban létrejött és másutt,

A századközép utáni években - mint az imént utaltunk rá - egy sor kiadvány jelenik meg, amelyek a következő évtizedekben igen nagy hatást gyakorolnak az európai irodalmakra, közös vonásuk pedig az, hogy eltérnek az irodalmi kultúra addig elfogadott, klasszikusnak tekinthető mintáitól, addig ismeretlen - vagy csak a tudósok által ismert - északi, keleti és déli népek körében megszületett alkotások lépnek be az európai irodalmi érdeklődés körébe. Ezt a tendenciát nevezzük (jobb híján) „**preromantikának.**” Az elnevezés nyilván nem pontos, de a esszében remélhetőleg világosan kiderül, mit is értünk rajta. Itt megismételném azt a megfogalmazást, amelyet a korábbi összefoglalásban leírtam, s amelynek lényege az, hogy az egyetemes érvényre tartó tradíciónak (a közösségszervező elvként működő hagyományos vallásnak) a lebontásában a felvilágosodás francia változata járt az élen és - éppen az ellenfél egyetemes érvénye miatt - az ő javaslatai is csak univerzális karakterűek lehettek. Am elérkezik a pillanat, amikor nem egy másik egyetemesség nevében támadják a barokk világban érvényes közösségszervező elvet, hanem éppen a hagyomány univerzalizmusával fordulnak szembe. Ennek centrumában - mint már utaltam rá - a kulturális tényei által képviselt nemzet eszméje áll. Nyelvek, ezen a nyelven készült költői alkotások, régi emberek világát felidéző képzőművészeti alkotások az őket létrehozó közösségeket reprezentálják.

Ezeket a kiadványokat először több nemzet - angol, svájci - irodalmárai teszik közzé, de rögtön feltűnik, hogy igazi visszhangra, közönségre és kutatókra a német nyelvű tudományosságban találnak: minden kiadványnak szinte azonnal született új kiadása (vagy éppen fordítása) német földön s alapos tudományos feldolgozása és kommentárja német nyelven. Nem lehet nem felidézni a kínálkozó párhuzamot: ahogy korábban a túlnyomórészt angol eszme- és tudománytörténeti eredményeket francia filozófusok integrálták és terjesztették saját értelmezésük szerint Európában, most pedig a merőben újszerű, legalábbis a klasszikus irodalmi világ számára ismeretlen irodalmi emlékek ügye elsősorban német tudósok (és költők) ügye lett. Ha nem is kizárólag általuk, de elsősorban mégis általuk válnak ezek a művek az európai irodalmi kultúra szerves részévé. Ez elsősorban Európa olyan

országokban következik be, ahol a német nyelv (különböző okok miatt) az otthonos nyelvek közé tartozott. Itt a magyar recepciónak kitüntetett helye van. A részleteket éppen azért célszerű lesz együtt tárgyalni: az eredeti német (osztrák) recepciót a magyar recepcióval. Ehhez a témához azonban szervesen hozzá tartozik egy ideológiai kérdés, amely egyértelművé teszi, hogy ez a „preromantika” éppen nem áll szemben a felvilágosodással, hanem szerves részét képezi, nem „lázad” ellene (mint a szakirodalomban gyakran olvassuk), hanem folytatja. Észre kell vennünk, hogy az a fogékonyság – sőt: szenvedély – amely a német irodalmárokat jellemezte, voltaképpen a nyelvi-kulturális nemzet fogalma iránt nyilvánult meg. Itt nincs tér kitérni e nemzetfogalom vázlatos értelmezésére sem, annyi azonban első pillantásra is nyilvánvaló: ez a fogalom természetesen nem új (mindig is létezett), de igazi jelentőséghez csak most, a felvilágosodás Európájában jutott, hiszen nyilvánvaló, szemben áll a nemzetnek azzal a fogalmával, amely a feudális Európában volt érvényben, s amely szigorúan rendi jellegű volt. Itt szó sincs rendekről, a fogalom háttérében az ideológiai ihlet demokratikus jellegű. Eltér viszont a francia forradalomban érvényre jutó politikai nemzetfogalomtól is, hiszen nem tartalmaz semmiféle jogi biztosítékot, a forradalom (a Nyilatkozat) viszont elméleti szinten nem volt tekintettel a nyelvi-kulturális különbségekre.

De itt már valóban kiléptünk a vázlatos beszámoló keretei közül. Rövidre fogva: a századközép utáni mintegy két évtizednyi idő filológiai mozgalma valóban nagy fordulatot jelez. Ezt emeli elméleti szintre Johann Gottfried Herder, akinek 1768-ban napvilágot látott *Über die neueste deutsche Literatur* cím alatt összegyűjtött és kiadott Fragmentjeivel, amelynek nagy hatása volt Közép és Kelet Európa országaiban. Voltaképpen itt nagy fordulat történet, olyan fordulat, amelyhez képest a *Sturm und Drang* ha természetesen nem is másodlagos jelentőségű, de származékos jellegű s ilyen értelemben mégiscsak másodlagos. Olyan világgépet feltételez, amelynek előtérben álló fogalma már a nemzet, nem a német nemzet, hanem a nemzet általában s így természetesen a német nemzet is.

A „preromantika” németföldön való megjelenése tehát a nyelvi-kulturális nemzetfogalom iránti érzékenységben, az ebből eredő fordítói-kutatói tevékenységben majd egy igen erős hatású gondolkodó, Johann Gottfried Herder munkásságában realizálódott. Képviselői alacsony sorból származott értelmiségiek voltak, így könnyen belátható, hogy a nemzetnek ez a fogalma ideológiai tartalmat hordozott, a nemzeti öntudat, ami itt megnyilatkozott, a rendiségen kívül állók öntudata volt, de az is könnyen belátható, hogy e közösségi tudat megjelenése feltételezte a régi közösségszervező elv, a hagyományos vallásosság erejének gyengülését. Ez volt a feltétele annak is, hogy a század közép után megjelenik egy másik stílustörténeti jelenség, az, amit immár hagyományosan **neoklasszicizmusnak** hív az irodalomtudomány. Ebben az esetben azonban nem a nyelvi-kulturális nemzet fogalma által szervezett a közösség került az előtérbe, itt megmaradt a tradíció univerzalizmusa, csak éppen ennek az univerzalizmusnak változott meg a karaktere: immár profán univerzalizmusról van szó. Ennek kezdeményezője Johann Joachim Winckelmann volt, akinek 1755-ben jelent meg a *Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke* című műve, amely – végső soron – elindította karrierjét. A régi görögségnek a szobrászatban és az építészetben ránk maradt emlékei nagyszerűségét természetesen nem Winckelmann fedezte fel, de ezek az emlékek az ő tekintetében új életre keltek. A „preromantikával” ellentétben Winckelmann körül nem bontakozott ki olyan, mozgalomnak nevezhető írói-tudósi tevékenység, mint a nyelvi-kulturális nemzet fogalma körül, az útját – miután 1755-ben Rómába utazott – tekintélyes (egyházi) pártfogók egyengették. A neoklasszicizmus hatása lassabban érvényesül, igazán csak Winckelmann 1764-ben megjelent nagy műve, a *Geschichte der Kunst des Altertums* után bontakozik ki ez a hatás, amely azonban mélyebb és termékenyebb lesz, mint a „preromantikának” nevezett törekvések. A neoklasszicizmus azután önálló életre kelt.

Most azonban nem szólnék a részletekről, hiszen a munkában éppen itt, a neoklasszicizmusról szóló fejezet kialakításának kellős közepén tartok s főleg most merültek fel azok a problémák, amelyekre a beszámoló elején utaltam. Ami egyértelmű: itt is a felvilágosodás körébe tartozó jelenségről van szó, hiszen (például) egyik feltűnő és uralkodó vonása a vallások által hagyományosan uralt témák új – profán és esztétizált – keretekbe való illesztése. Még keresem azt elvet, amelynek segítségével célszerűen lehet bemutatni az áradó tényanyagot.

Megjegyzés. Így, utólag teszem szóvá, hogy az elmúlt időszakban – a hosszabbítás évében – mintegy 4-5 hónapon át egy igen kellemetlen, mert igen fájdalmas visszérgyulladás kínozott. Ez közvetlenül természetesen nem zavart a munkában, hiszen csak a járás okozott nehézséget. Közvetetten azonban mégis zavart. A támogatás lehetővé tette volna, hogy egy hónapig a Bibliotheque Nationale-ban végezzek kutatómunkát. Mivel ez a betegség bármikor kiújulhat (az azóta eltelt időben ki is újult), gondolom érthető, ha erre az útra már nem mertem vállalkozni.